

УДК: 801.73: 809.434.1 (043.3)

Маразыков Т. С., ф. и. д., проф., КР УИАнын корреспондент мүчөсү,
mturusbek@mail.ru, Ж. Баласагын ат. КУУ

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ НЕГИЗГИ КӨРКӨМ ДЕТАЛДАРДЫН МААНИСИ

Макалада көркөм текстти иликтөөдө негизги көркөм деталдардын маанисине, алардын чыгармада аткарган көркөм-эстетикалык функцияларына, чыгарманын каймана маанисин (подтекстин) аныктоодо андагы пафоско, турмуштук жагдайларга көңүл буруу зарылдыгы, көркөм деталдардын көп кырдуу маани-мазмунун таанып билүүдө автор менен окурмандын биргелешкен чыгармачыл иш-аракети абдан маанилүү көрүнүш экендиги тууралуу илимий маалыматтар берилет.

Өзөктүү сөздөр: көркөм текст, көркөм текстти иликтөө, негизги көркөм деталдар, көркөм пафос, көркөм чыгарманын каймана (подтексттик) мазмуну, көркөм-эстетикалык маалымат, автордук идея ж.б.

Маразыков Т. С., д. ф. н, проф., mturusbek@mail.ru
член-корр. НАН КР, КНУ им. Жусупа Баласагына

РОЛЬ ОСНОВНЫХ ДЕТАЛЕЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В статье рассмотрены ряд вопросов, касающихся, главным образом, художественно-эстетической функции художественных деталей в произведениях. В частности, представлен анализ символических смыслов художественных деталей в описании жизненных ситуаций, а также в определении скрытого смысла (подтекста) художественного произведения. Кроме этого, в статье автором отмечено особое значение правильного понимания читателем символических смыслов художественных деталей, а следовательно, авторского замысла и произведения в целом.

Ключевые слова: художественный текст, анализ художественного текста, основные художественные детали, художественный пафос, скрытое содержание (подтекст) художественного произведения, художественно-эстетическая информация, авторский замысел.

Marazykov T.S., PhD, Professor, mturusbek@mail.ru
Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Jusup Balasagyn Kyrgyz National University

BASIC REQUIREMENTS FOR LITERARY TEXT ANALYSIS

The article provides scientific viewpoints regarding what kind of information should be taken into consideration while analyzing a literary text: the meaning of the basic artistic details, their artistic and aesthetic functions in the literary work, the importance of paying attention to its pathos when defining the figurative meaning of the work (subtext) and life circumstances. Along with all these, the study focuses on the significance of a cooperative creative activity between the author and the reader in studying the multifaceted content-meaning of those artistic details.

Keywords: literary text, literary text analysis, basic literary details, artistic pathos, figurative (subtextual) content of a literary work, artistic and aesthetic information, author's idea, etc.

Көркөм текст бөлүктөрдөн, **көркөм деталдардан куралат**. Анда каймана маани (подтекст) негизги көркөм деталдар аркылуу туюндурулат. Көркөм текстте көркөм чагылдырылган турмуш чындыгы андагы негизги деталдардын бири болуп саналат. Ошондуктан көркөм текстти анда көркөм чагылдырылган турмуш кыртышында иликтөө окуучуларды адам жана анын турмушу, андагы көп кырдуу, жалпы жана жеке өзгөчөлүктөр тууралуу ойлорго чөмүлтө алат. Андай ойлор алардын сезимине, көркөм ой жүгүртүүсүнө таасирин тийгизип, сезимтал жан дүйнөнүн түзүлүшүнө, калыптанышына өз кезегинде өбөлгө боло алат. Маселен, сөзүбүз кургак болбош үчүн аталган ык-жолдо классик акыныбыз Алыкул Осмоновдун төмөнкү ыр текстин иликтеп көрөлү.

Менин күнүм кирген суудай күрпүлдөйт,
Күзүн күтүп мөмөсүнөн күбүлбөйт.
Ыза кылып жарыкчылык дүйнөдө,
Карыганда жаш уландай бир гүлдөйт.

Менин күнүм өлбөсүнө түңүлбөйт,
Толкун урса, тайызына сүрүлбөйт.
Тирүүлүктө жоктугуна жол бербей,
Жер түбүндө чирисе да бир гүлдөйт.

Бар бололу түгөнбөйлү, курдаштар,
Узак, узак, узак болсун бул сапар.
Кылым бүтүп дүйнөдө жок болсок да,
Кайра кайтып жолугушчу жолдор бар.

Алыкул Осмонов

Бул ырды толук түшүнүп, андагы негизги, каймана маанини (подтекстти) ар тараптан таанып-билүү үчүн ырдын жаралган мезгили, андагы жалпы турмуштук өзгөчөлүктөр жана Алыкул Осмоновдун өтө жаш каза болгон кайгылуу өмүр жолуна, аянычтуу тагдыр-жазмышына байланышкан жеке турмуштук карама-каршылыктарга кылдат көңүл буруу зарыл. Анткени ырдын жалпы маанайы, пафосу дал ушул турмуштук жагдайларга тыгыз байланыштуу. Чыныгы, мыкты көркөм чыгарма турмуш кыртышынан өнүп чыгат да, ал турмушту ар кыл тараптан көркөм чагылдыруу касиеттерине ээ. Отуз жаштын ичиндеги акындын бул ырынан анын татаал турмушу баш багып көрүнүп турат. Мисалы, «Менин күнүм... Карыганда жаш уландай бир гүлдөйт», «Менин күнүм өлбөсүнө түңүлбөйт», «Тирүүлүктө жоктугуна жол бербей, Жер түбүндө чирисе да бир гүлдөйт» деген ыр саптарында «карыганда жаш уландай», «тирүүлүктө жоктугуна жол бербей... өлбөсүнө түңүлбөйт», «жер түбүндө чирисе да ... гүлдөйт» деген карама-каршы салыштыруулар, кайчы ой-санаалар отуз жаштын ичиндеги акындын жан дүйнөсүн бекеринен ээлебеген. «Карылык», «өлүм», «тирүүлүктө жок болуу», «жер түбүндө чирүү», «дүйнөдө жок болуу» деген бул ырдын өзөгүн ээлеген ойлор, деталдар дени сак, дүйнөсү түгөл отуз жаштагы адамдын капарына да келбес. Турмушта адамдар колдонгон сөздөр алардын ой жүгүртүү багытын, жан дүйнө абалын аныктап турат. Көркөм текстте колдонулган

сөздөр автордун да жана ал жашап жаткан турмуштун да жандуу образын, көркөм элесин түзүү кызматын кошо аткарат. Акын колдонгон ушул сөздөрдөн эле анын жеке турмушунда, ички жан дүйнөсүндө түзүлгөн катаал кырдаалды байкоого болот. Бул сөздөр Алыкулдун оорукчан өтө оор абалын, эртеңки күнүнүн бүтүп бараткан учурун, турмушунда түзүлгөн көп кырдуу ички карама-каршылыктарын каймана түрдө, көркөм жана поэтикалуу туюндуруп турат. Акын үчүн азыр ар бир мүнөт, ар бир саат, ар бир күн маанилүү. Бир күн бир өмүргө тете. Ошол үчүн акындын «менин күнүм» дегени – анын бүт өмүрүнүн көркөм образы. Ушуга байланыштуу контекстте акын колдонгон «күн» деген сөз ал жашаган бүтүндөй өмүрдү кыйытып туюндура алды. Бул болсо, анын өмүр-турмушунун абдан оор учурга тушукканын да билдирет. Акындын турмушунда өмүр менен өлүмдүн катуу кармашы жүрүп жатканы да ушул сөздөрдүн маанилеринен байкалат. Эми Алыкулдун бир ишеничи, үмүтү – ал калтырган эмгектеринде, анын канаттуу поэзиясынын түбөлүктүүлүгүндө.

Акындын өмүрүн, турмушун поэзиясынан бөлүп кароого болбойт. Ошондуктан Алыкул бул ырында өзүнүн күнүн, өмүрүн, ошол өмүрүндө жараткан поэзиясын «кирген суудай» күрпүлдөгөн, буркан-шаркан түшкөн, жандуу жана ар тараптуу, бай дүйнө катары элестетет. Бул идея ырдын биринчи сабында «...күрпүлдөйт» деп келер чакта ынанымдуу айтылган. Ырда «кирген суу» деген негизги көркөм деталь, көркөм каражат – Алыкулдун окуган сайын улам жаңырып, улам кубулуп, кулпуруп турган, сыйкыр күчкө эгедер, канаттуу поэзиясынын көркөм элеси (ассоциациясы). Эгерде түз мааниде алып карасак, «кирген суу» – элге, жерге миң түркүн азык заттарды, менералдарды, бардык берекени алып келе турган кут. Суу – бардык жандыктын, тирүүчүлүктүн башаты. Бул ырда акын өзүнүн өмүрүн, поэзиясын сууга салыштырды. Бул – бүт өмүр арналып түзгөн поэзия дал ушул «кирген суудай» элге жаңы идеяларды, үмүт-тилекти, бакубат рухту, рухий кутту алып келерине болгон Алыкулдун ишеними, өлүм менен арбашып, кармашып аткан акыркы мүнөт, сааттарында да ошого болгон каниети. Ошондуктан ал жасаган ишпер «күзүн күтүп мөмөсүнөн күбүлбөйт», мезгилге баш ийбейт, түбөлүктүү. «Күзүн күтүп мөмөсүнөн күбүлбөйт» деген туюнтмада «мезгилдин катаал сыноолоруна, турмуштун өктөм ашуу-белине моюн сунбастык», «аруулук», «асылдык», «маанилүүлүк», «зарылдык» «утурумдук эмес, түбөлүктүүлүк», «өлбөс-өчпөстүк» деген сыяктуу көп түрдүү каймана маанилер да камтылган. Ошондуктан ырдын экинчи сабындагы «мөмөсүнөн күбүлбөйт» деген көркөм каражат акындын чыгармаларына болгон үмүтүн, сыймыктануусун да кыйыр билдирет. Чындыгында эле, Алыкулдун көпчүлүк чыгармалары, ал жараткан поэзия – бардык жагынан жетик, бардык жагынан ойлонулган, жаңычылдыкка бай, мыкты поэзия. Ошондуктан, бир чети, Алыкул жазмышына баш ийип, бул дүйнөдөн эрте кетип жатканына деле көп капа эместей сезилет. Бул көз караш ырдын төртүнчү сабында «кары-жаш» деген карама-каршы (антоним) маанидеги сөздөрдү колдонуу менен «карыганда жаш уландай бир гүлдөйт» деп айтылган. Мында өкүнүүгө, кайгы-капага караганда үмүт, сыймыктануу, канагаттануу маанилери үстөмдүк абалга ээ.

Ырдын экинчи сабагынын экинчи сабындагы «толкун урса тайызына сүрүлбөйт» деген ой – негизги ойлордун бири. Мында «толкун» деген көркөм каражат – турмуштун,

мезгилдин катаал сыноосу иретинде өтмө мааниде колдонулган көркөм каражат. «Тайыз» деген сөз «сүрүлбөйт» деген сөз менен айкашып, өзгөчө поэтикалуу мааниге ээ болду. Ошентип, «тайызына сүрүлбөйт» деген сөз айкашы «адам рухунун, жан дүйнөсүнүн тереңдиги ырларында, поэзиясында чагылдырылгандыктан, турмуштун, мезгилдин катаал сыноосуна баш ийбейт, эскирбейт» деген каймана маанини туюндуруп турат. Ошондуктан акын каза болуп, жер түбүндө чирисе да, анын руху, ойлору, канаттуу поэзиясы эскирбей жер үстүндө гүлдөйт. «Гүлдөйт» деген сөздүн өткөн чакта эмес, келер чакта колдонулушу акындын жасап кеткен иштеринин келечектүүлүгүнө, элге керектүүлүгүнө үмүтүн, ишенимин кыйыр түрдө билдирип жатат.

Ырдын үчүнчү сабагы оорулуу акындын артында калган кийинки муундарга кайрылуусу, бата берүүсү иретинде айтылгандай сезилет. Анда «бар бололу» деген көркөм деталь жалаң эле тирүүлүктөгү бар болуу эмес. Ал «бар болуу» – рухтун тирүүлүгү, жан дүйнөнүн тирүүлүгү. Ошондуктан анда «кайра кайтып жолугушчу жолдор бар».

Ырдын жалпы мазмунунда адам баласынын ички сулуулугу, аруулугу каймана түрдө көркөм туюндурулган. Мында жан дүйнөсү бакубат адам жазмышында, тиричилик турмушунда канчалык жабыркап кыйналса да, руху бийик, ой-санаасы терең жана кенен болору тууралуу ойлор кыйыр камтылган. Турмуштун ар кандай катаал сыноолоруна моюнсунуп, баш ийбеген, мыкты адамдар гана, өзүнүн тагдырын өзү жасай ала турган, руху бекем, жан дүйнөсү бай адамдар гана дал ушундай бакубат жан дүйнөдө болору кыйытылып көркөм чагылдырылган.

Ошентип, Алыкулдун жогоруда сөз болгон келечек тууралуу аруу ойлору окуучулардын сезимине, көркөм ой жүгүртүүсүнө таасирин тийгизип, аларда сезимтал, кайрымдуу жан дүйнөнүн түзүлүшүнө, калыптанышына көмөк көрсөтө алат деп айтууга толук негиз бар. Алыкулдун бул ыры анын турмушунан өнүп чыккан. Ошондуктан окуучуларга чыгарманын автору, анын тагдыр-жазымы, турмуш-шарты тууралуу маалымат берүү ошол көркөм текстти ар тараптан терең түшүнүүгө жардам берет. Себеби адамдын турмушу анын ой жүгүртүү багытын аныктайт. Ой жүгүртүү адамдын жан дүйнө абалын жаратат. Жан дүйнө абалы адам колдонгон сөздөрдөн чагылып турат. Көркөм текстти иликтөөдө ушул жагдайларга көңүл буруу зарыл.

Жогоруда көрүнүп тургандай, акын кыйыр баяндаган турмуш чындыгын окурман өзүнүн окурмандык тажрыйбасы, илим-билим камы, жалпы даярдыгы аркылуу элестетет. Эгерде окурман сүрөттөлгөн турмуштук көрүнүштөрдү өз кабылдоосу менен кошумчалап, толуктап кабыл ала алса, анда акын менен окурмандын ортосунда кандайдыр бир көркөм чындык түзүлөт. Көркөм текстти окуганда окурмандын өзү тарабынан кошумчалары, толуктоолору, өзүнчө элестетип кабыл алуусу болгондо, окурмандын да активдүү чыгармачыл иш-аракети болгондо, ал көркөм чыгарма окурманга күчтүү таасир эте алат. Ошондо акын менен окурмандын биргелешкен иш-аракети жүзөгө ашат. **Мына ушул көрүнүш – көркөм текстти иликтөөдө абдан маанилүү көрүнүш.**

Адабияттар:

1. Мусаев С. Ж. Текст: прагматика, структура. - Б., 2000. - 268 б.
2. Өмүралиева С. Тексттин лингвистикалык теориясы. - Б., 2005. - 155 б.
3. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. - Б.: Учкун, 1993. - 210 б.
4. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. - Б., Учкун, 1990. - 185 б.
5. Марazyков Т. С. Текст таануунун теориясы. 2-китеп. - Б. 2014. - 111 б.
6. Марazyков Т. С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. - Б., 2020. - 290 б.
7. Кухаренко В. А. Интерпретация художественного текста. - Минск, 1988. - 330 с.
8. Сыздыкова Р., Шалабаев Б. Көркөм тексти лингвистикалык талдау. - Алматы: Мектеп, 1989. - 160 б.